

NEDEMOKRATICKÉ POLITICKÉ REŽIMY³⁶⁰

Michal Kubát

724 | Osnova

1. Úvod
2. Totalitarismus a totalitární režim
3. Definice totalitárního režimu
4. Diskuse o totalitarismu
5. Jak chápat a definovat autoritářský režim
6. Kritika autoritarismu a jeho vztah k politické praxi
7. Typologie autoritářských režimů
8. Posttotalitární nebo kvazitotalitární režim?
9. Nové formy politických režimů v nedemokratickém politickém systému
10. Závěr

1. ÚVOD

Problematika politických režimů v nedemokratickém politickém systému je velmi rozsáhlá a komplikovaná. Není divu, uvážíme-li mástvní výskyt nedemokratických států ve světě, a to jak v minulosti, tak i současnosti. Kromě toho se nedemokratické režimy objevovaly a objevují v mnoha různých variantách a tato praktická rozmanitost nedemokratického politického systému samozřejmě komplikuje jejich výzkum. V politické teorii tedy můžeme v souvislosti s nimi narazit na mnoho přístupů, definic, typologií, diskusí apod. V rámci krátkého uvedení do problematiky se proto zaměřím pouze na základní otázky spojené se těmi moderními podobami nedemocratic-

kého politického systému: totalitární, autoritářský³⁶¹ a tzv. hybridní režimy. Ovšem podobně jako v případě režimů demokratických, analyzovaných ve speciálně jim věnované kapitole, se i zde pokusím soustředit se nejen na popis základních definic a klasifikaci nedemokratických režimů, ale nevynechám příslušné diskuse a kritiky, které jsou v některých případech, zejména pokud jde o totalitární režim, značně vyostřené. Hned na úvod předesílám, že budu teorii totalitárního (a také autoritářského) režimu hájit.

2. TOTALITARISMUS A TOTALITÁRNÍ REŽIM

Pojem totalitarismus může mít více významů, respektive lze k němu přistupovat z různých úhlů pohledu.³⁶² Giovanni Sartori (1994: 250) považuje totalitarismus za jeden z konců pomyslné osy, na jejímž druhém konci je demokracie. Jsou to tedy weberovské ideální typy, krajní formy politického systému, v podstatě ideální konstrukce, systémové vize, které se nevyškytují v praxi. Mezi nimi se nachází prostor, kde se pohybují všechny reálně existující politické systémy – demokratické a nedemokratické. Znamená to, že nemůžeme očekávat, že nějaký konkrétní politický režim bude čistě totalitární, podobně jako neočekáváme, že kterýkoliv konkrétní demokratický systém bude čistou demokracií. Konkrétní politické systémy se tedy budou vždy pohybovat (budou se vyvíjet) po oné pomyslné ose. Máme tak jeden ideální totalitarismus a mnoho konkrétních režimů, které se tomtuto ideálnímu totalitarismu více či méně přibližují (nebo naopak vzdalují). Měli bychom proto rozlišovat mezi ideálním, teoretickým totalitarismem či totalitárním systémem na jedné straně a názorným, konkrétním totalitárním politickým režimem na straně druhé.³⁶³ (Na okraj je ale nutné poznamenat, že výraz *totalitarismus* je natolik vžitý, že je používán i ve smyslu *totalitár-*

³⁶¹ V této knize jsou z důvodu sjednocení terminologie použity termíny „totalitární“ a „autoritářský“ (zdůvodnění mj. in Novák 2007: 24, pozn. 21). Já však obvykle používám pojmy „totalitní“ a „autoritativní“. O této terminologické otázce se vedou v české odborné literatuře relativně odborné diskuse.

³⁶² Stále se ale pohybujeme na půdě empirické komparativní politologie, konkrétněji v oblasti politických systémů. Znamená to, že se nevěnujeme filosofickým, kulturním či antropologickým významům a konotacím totalitarismu (z české souhrnné literatury mj. viz Budí 2000, 2005). Součástí textu nejsou rovněž jinak časté diskuse o fašismu, nadsismu a komunismu [z české souhrnné literatury mj. viz Balík, Holzer (2005); Novák (2007: 125–133); Novák (2002)].

³⁶³ K otázce rozlišení mezi politickým režimem a systémem viz kapitolu o demokratic-

³⁶⁰ Tento text byl zpracován v rámci výzkumného záměru MSM0021620841, řešeného na FSV UK v Praze. Problematikou nedemokratických režimů jsem se zabýval v několika svých předchozích textech, jejichž částí jsem po přepracování použil v této kapitole, jedním z nich je *Demokratický režim* (Kubát 2004, 2005, 2006a) a jednu publikaci napsanou

ního režimu. Není to terminologicky precizní, ale s tím se asi nedá nic dělat.)

Totalitární režim tedy chápeme jako typ politického systému. Je to zkrátka reálný způsob vykonávání politické moci.³⁶⁴ S tím souvisí další otázka, kterou je problém časového vymezení totalitarismu, respektive totalitárního režimu. Vzhledem ke skutečnosti, že její pojímáme jako typ politického systému, a ne jako něco jiného (což je ovšem také možné, byť méně časté; totalitarismus jako způsob myšlení či povahový rys, ideologie svého druhu, víra apod.), opouštíme přístup některých významných autorů, politických filosofů (Popper 1994; Talmon 1998; F. Neumann 1957; u nás Čermák 1992), kteří jej chápou jako „věčný“ fenomén, „rys imanentní lidské povaze od počátku dějin“ (Balík 2003: 260).³⁶⁵ Moderní nedemokratické politické režimy se svou povahou (strukturou), způsobem fungování (vnějšími projevy) liší od politických režimů např. starověké Sparty, Kalvínovy Ženevy či jakobínské Francie. Politika a její praktické mocenské mechanismy se mění, tak jako se mění lidé a jejich mentalita, morální principy společnosti apod. Navíc existují závažné konkrétní argumenty ve prospěch koncepce modernity totalitárních režimů, které souvisí s jejich definicemi, jež si představíme v další podkapitole.³⁶⁶

3. DEFINICE TOTALITÁRNÍHO REŽIMU

Jestliže je tedy totalitární režim typem politického systému, pak jeho lze relativně přesně definovat, a to na základě jeho vymezení charakteristik. Takový přístup se beze zbytku prosadil a v podstatě všechny relevantní definice totalitarismu, resp. totalitárního režimu, jsou založeny na povahopisu.

První akademický pokus o definici totalitarismu lze nalézt v Encyklopedii společenských věd z roku 1934 v hesle stát (Bankowicz, Kozub-Ciembroniewicz 2007: 192). Ve 40. a na přelomu 40. a 50.

364 S vědomím rozdílu mezi autory tak uvážuji mj. Raymond Aron (1993), Carl J. Friedrich a Z. Brzezinski (1962), Juan J. Linz (2000), Giovanni Sartori (1994).

365 V odborné literatuře se tomuto přístupu říká primordialita (Balík, Kubát 2004: 24–25; Novák 2007: 112).

366 Především masová společnost, moderní technologie a ideologie. Český modernista v chápání totalitárního režimu Mirosław Novák (2007: 112) zdůrazňuje, že prvotním bodem v otázce podobnosti a rozdílu mezi minulostí a současností není technologický

let 20. století se tímto pojmem zabývali především Raymond Aron (1951), Ernst Fraenkel (1941), Franz Neumann (1942) a Sigmund Neumann (1942).³⁶⁷ Nicméně patrně nejvlivnějšími se ukázaly být spisy Carla Joachima Friedricha a Zbigniewa Brzezinského a Hannah Arendtové z 50. let 20. století, přičemž tyto autoři jsou dnes považováni za průkopníky teorie totalitárních režimů.

Proslulost (ovšem jak v pozitivním, tak i negativním smyslu) si získalo zejména „šest bodů“ Friedricha a Brzezinského (1962: 9–10)³⁶⁸, kteří definovali totalitární režim na základě jeho šesti hlavních rysů: 1. jedna oficiální ideologie zahrnující všechny aspekty lidské existence a obsahující pro všechny členy společnosti závazné pokyny jak žít, a to s cílem vytvoření „nového člověka“ (a společností); 2. jediná vládnoucí masová hierarchicky uspořádaná politická strana řízená vůdcem, která je nadřazena státnímu aparátu nebo se státním aparátem splývá; 3. politické straně podřízený systém terroristické kontroly společnosti využívající moderní metody (hlavně psychologické) namířené jak proti přímým odpůrcům režimu, tak i proti libovolně vybraným skupinám společnosti; 4. monopolní kontrola všech prostředků masové komunikace a informačních zdrojů prováděná politickou stranou a s ní splývajícím státním aparátem; 5. monopolní kontrola všech prostředků ozbrojené moci prováděná politickou stranou a s ní splývajícím státním aparátem; 6. monopolní kontrola a řízení veškeré ekonomické činnosti. Tento šestibodový katalog je fakticky dodnes přijímán jako základ veškerého dalšího výzkumu totalitárních režimů, byť byl později vícekrát ostře kritizován, což si ukážeme v další podkapitole.

Trochu odlišný pohled zvolila Hannah Arendtová (1996: 429–645)³⁶⁹, která na totalitární režim nepohlížela výhradně systémově. Klíčovou kategorií podle ní představuje ideologie a snaha státu proniknout do života společnosti. Vládcové se nespokojí pouze s výkonem moci, ale chtějí vytvořit „nového člověka“. K tomu jim slouží masová ideologická indoktrinace a teror. Tato kvalitativně vyšší nová lidská bytost má být zcela podřízena státotraně. Aby to bylo možné, musí podle Arendtové existovat dvě podmínky: 1. Společnost je řízena jedinou politickou stranou v čele se zbožštělým vůdcem, která je nositelkou ideologie a teroru. 2. Společnost má ma-

367 Na význam těchto autorů upozorňují český politolog Mirosław Novák (2007: 92) (Aron) a polští politologové Marek Bankowicz a Wiesław Kozub-Ciembroniewicz (2007: 194–196).

368 První vydání je z roku 1956.

sový charakter způsobující izolovanost člověka a jeho vykořeněnost z tradičních společenských struktur.

Z pozdějších, nicméně neméně klasických prací je třeba vydvihnout opět Raymonda Arona (1993: 125–134, 158–166, 2000: 295–333), dále Giovanniho Sartoriho (1994: 241–253) a Juana J. Linze (2000: 70).³⁷⁰ Všichni tito autoři v různé míře navazují na Friedricha a Brzezinského a Arendtovou a shodují se na několika hlavních charakteristikách totalitářních režimů: ideologie, politická strana, politická mobilizace, ideologická indoktrinace. Klíčová je přítomnost ideologie. Aron se Sartorim hovoří o ideologii vnesené do pozice jediné oficiální pravdy, přičemž tato ideologie nabývá forem „sekulárního náboženství“ (Aron) či „politického náboženství“ (Sartori), které má spasit lidstvo. Naopak tito autoři (hlavně oproti Arendtové) nekladou tak velký důraz na teror jako klíčový charakteristický znak totalitářního režimu. Zejména Giovanni Sartori (1994: 249) tvrdí, že všeobecný teror, permanentní čistky, vyhazovací tábory, to vše jsou „předrutinní“ charakteristiky spadající do fáze prosazování totalitářního režimu. Jakmile dojde k fázi stabilizace režimu, která je dána jeho rutinností, pak fyzický teror poleví, což však nic nemění na totalitářní povaze režimu.

Každý z výše uvedených autorů přichází s něčím novým, v němž s ostatními souhlasí a něco odmítá, základní principy jsou ale v podstatě stejné. Spolu se Stanislavem Balíkem (Balík, Kubát 2004: 42–43) jsme se svého času pokusili shrnout *charakteristické rysy*, jež jsou podle našeho názoru nezbytné k tomu, abychom mohli politický režim nazvat totalitářním.³⁷¹

1. Totalitářní režimy vznikají ve společnostech masového charakteru, který deformují tak, aby jedinec byl izolovaným prvkem, vykořeněným ze všech tradičních společenských struktur.
2. Existuje strana, která je středobodem jak politické, státní moci, tak všeho dalšího žití. Veškeré společenské funkce jsou stranou zaštitovány, mimo ni nemůže být nic. V čele strany stojí obvykle zbožštělý všemocný vůdce, přičemž jeho kvazi božské atributy mohou mít nejrůznější konfesní zdroje. Totalitářní režim deklaruje jednoznačnou antináboženskost, ve skutečnosti je však gnostickým druhem náboženství, či přinejmenším využívá mnoha náboženských prvků jako prostředků vlastní legitimity.

³⁷⁰ Z českých autorů na Friedricha a Brzezinského navázali a totalitářní režim definují li principiálně podobně v 80. letech Zdeněk Mlynář (1983: 13–18) a v 90. letech Lubomír Brokl (1990: 250–251).

3. Společnost je zcela podřízena ideologii, která údajně vysvětluje veškerou společenskou realitu. Na jejím základě vládní strana, jež má o sobě a svém poslání mesianistické mínění. Ideologie mající absolutní charakter poskytuje absolutní ospravedlnění všech prostředků použitých k dosažení vytčeného cíle.

4. Jde o režim přirozeně aktivistický. Ke svému přežití nutně vyžaduje aktivní účast občanů. Společnost je politicky mobilizována a vše je zpolitizované, resp. vše, včetně ekonomiky, kultury, sportu, a dokonce i soukromého života lidí, je posuzováno politicky (ideologicky).

5. Společnost ovládá teror, který ale nemusí mít vždy podobu přímého fyzického násilí, může být psychologické povahy.

6. Totalitářní režimy mají stvořitelské a šířitelské ambice. Pro střednictvím ideologie a teroru chtějí vytvořit nového člověka, oproštěného od všeho starého. Současně chtějí různými způsoby expandovat mimo vlastní stát.

4. DISKUSE O TOTALITARISMU

Výše uvedené pojetí totalitářního režimu, které v empiricko-analytické politické vědě převládá, se setkalo s rozsáhlou kritikou. Patrně jeden z největších obhájců koncepce totalitářního režimu Giovanni Sartori (1993: 7–8) napočítal osm hlavních úderů směřujících proti této teorii, které ovšem s velkou dávkou přesvědčivosti odvrací. V rámci omezeného prostoru a také s přihlédnutím k české diskusi zvolím jen některé kritiky.³⁷²

Kritiku koncepce totalitářního režimu lze sledovat ve dvou hlavních rovinách. Jedna rovina tuto teorii úplně odmítá, protože a) je politickým nástrojem vynyšleným v průběhu studené války jako ideologická zbraň³⁷³ a b) je používán natolik často, že se úplně vytratil jeho obsah, je nejasný. První argument prostě není pravdivý a nevím, co víc bych k tomu řekl. Stačí prostudovat příslušnou relevantní politologickou (ne politickou) literaturu. Pokud k politizaci teorie eventuálně dochází, pak je to problém autorů a jejich zpolitizovaného přístupu, a ne teorie samotné. Druhý argument má síce

³⁷² V české politologické literatuře lze nalézt shrnutí diskusí o totalitářních režimech v pracích jak zastánců konceptu (Holzer, Balík 2005; Novák 2007), tak i spíše jeho odpůrců (Dvořáková, Kunc 1994: 41–45; Říchnová 2000: 231–232, 235–237). Mimo české prostředí shrnutí debat viz Schapiro (1978: 105–118).

³⁷³ U nás asi nejsilněji tento argument zdůrazňoval kritik teorie totalitářních režimů

racionální jádro, ale je dostatečný pro to, abychom teorii odmítli? Kdybychom měli rezignovat na teorie v důsledku jejich nadužívání, museli bychom zrušit polovinu náplně politikologie. Totéž se týká její nejasnosti. Jak říká Sartori (1993: 7, 1994: 244–245): „Podle tohoto kritéria by se politologický slovník ocitl bez slov“ a „tím spíše bychom museli odmítnat takové pojmy jako demokracie a fašismus a dovedeno do důsledku by nám v politice nezůstaly žádné vhodné pojmy.“ Teorie totalitářních režimů samozřejmě mají jako všechno na světě své silné a slabé stránky a je potřebné je kriticky zkoumat, nikoliv ale paušálně odmítat: „dobrým důvodem pro odmítnutí totalitarismu by bylo jeho nahrazení lepším pojmem, ne ničím“ (Sartori 1994: 245).³⁷⁴

Závažnější argumenty se objevují v druhé pomyslné rovině kritiky koncepce totalitářních režimů. V kontextu jejího vztahu k politické praxi k ní mají největší výhrady někteří historikové.³⁷⁵ Jejich postoj lze shrnout do dvou hlavních bodů. 1) Teorie totalitářních režimů je statická, „nemá historii“, začátek ani konec, tj. nezahrnuje otázku vzniku a zániku totalitářního režimu a jeho vývoje. Totalitární režim se zjevuje z ničeho nic uprostřed své existence, ve chvíli, kdy již funguje ve všech svých institucionálních a obsahových aspektech. 2) Teorie totalitářních režimů byla konstruována pro hitlerovský nacismus a stalinský komunismus, a proto s pádem obou vládců a jejich režimů už není aktuální a byla překonána. Její pozdější používání pak bylo poznamenáno odtržeností od reality či jejím deformováním.

První argument vypadá na první pohled logicky, přesto je problematický. Především nemůžeme teorii totalitářního režimu ztotožňovat výhradně s výše uvedenými „šesti body“ Friedricha a Brzezinského, jak to většina kritiků koncepce totalitářního režimu asi činí, protože odkazují převážně jen na ně a opomíjejí řadu dalších klíčových teoretiků.³⁷⁶ Totalitární režim je přitom nutné chápat

374 V této souvislosti je příznačné, že kritické teorie totalitářního režimu s žádnou náhradou nepřiší a stále pracují s tou původní.

375 Na druhou stranu někteří historikové pojem totalitarismus používají, ovšem velmi volně. Například v jedné ze „standardních“ příruček k dějinám východní Evropy 20. století její autor R. J. Crampton (1994) užívá tento výraz, aniž by se jen slovem zmínil, proč a jak. Tato volnost v užítí pojmu někdy vede až k protimluvám. Například český historik Michal Reiman (2000: 47–48) ve své problematické práci (pronikavá kritika M. Reimana viz Balík, Holzer 2005: 19–22) nespřávně hovoří o „vnitřně členitějším“ totalitarismu, který ponechává „prostor pro společenský a politický pohyb“ [mluví o italském fašismu, který ale politologové obvykle neřadí mezi totalitarismy (srov. mj. Sartori 1994: 242)], 376 Z největších českých prací je to vidět např. v textu historika Emila Voráčka (2003: 24–27), který kritizuje teorii totalitářních režimů, přičemž se opírá jenom o Friedricha,

komplexněji ve světle děl většího počtu autorů, kteří se jím zabývají, protože tato koncepce, jak bylo naznačeno výše, tvoří přes řadu rozdílů mezi autory jeden celek. Podíváme-li se pozorně na jejich texty, zjistíme, že všichni, včetně Friedricha a Brzezinského (1962: 13), uznávají dynamičnost totalitářního režimu a pracují s ní.³⁷⁷ Dynamičnost je implicitně přítomna již v základním pojetí totalitarismu jako politického režimu. Jestliže budeme totalitarismus chápat jako ideální bod na ose, na jejímž druhém konci je ideální bod demokracie, potom reálně existující režimy se vždy na této ose pohybují a pohybují-li se, jsou dynamické, a ne statické. Snad všichni relevantní teoretikové totalitarismu uznávají, že totalitární režim je v praxi realizovatelný jen s obtížemi a nanejvýš krátkodobě (z důvodů jeho maximalistických požadavků). Totalitární režim se více nebo méně blíží ideálnímu typu totalitarismu. Pokud se vydá opačným směrem, přemění se v jiný typ nedemokratického režimu.³⁷⁸ Plastičnost v chápání totalitářních režimů dále prozrazují pokusy o jejich klasifikaci, které můžeme považovat za více či méně povedené (srov. Balík, Kubát 2004: 44–47), ale již jejich samotná existence nám dokazuje, že o staticnosti a neproměnlivosti koncepce totalitářního režimu nemůže být řeč.

Druhá připomínka tvrdící, že „klasická teorie totalitarismu (...) vzala za své s rokem 1956“ (Vykoukal, Lišera, Teichman 2000: 11), je opět přinejmenším přílišným zjednodušením problematiky. Zjednodušuje totiž dvě věci. První již byla uvedena a je jí opomíjení vývoje, který teorie totalitářního režimu prodělala po Friedrichovi a Brzezinském. Druhým zjednodušením je ztotožňování koncepce totalitářních režimů s konkrétními historickými událostmi. Je pravda, že se Friedrich a Brzezinski inspirovali zejména režimem stalinského Sovětského svazu. To ale neznamená, že by Stalínova smrt a Chruščovova „liberalizace“ (1956) měla popřít celou teorii. Nikde není řečeno, že se Friedrichova a Brzezinského teorie vztahovala výlučně na tento režim a žádný jiný (tím spíše koncepce dalších autorů). Těžko podezírat všechny teoretiky totalitářních režimů, že

z roku 2005 sice obsahuje trochu bohatší politologickou bibliografii, která je ale pořád zcela nedostatečná (srov. Voráček 2005).

377 Tady je vhodné připomenout, že jeden z hlavních teoretiků nedemokratických režimů – včetně režimu totalitářního – Juan J. Linz (1991) je spolu s Alfredem Stepanem (Linz, Stepan 1996) zárovným významným teoretikem systémové změny, a to v obou směrech: od demokracie k nedemokracii a naopak.

378 Zde se samozřejmě můžeme ptát, kde je příslušná hranice. To je však další, odlišný problém, který souvisí také s deňmováním autoritarismu a hledáním rozdílů mezi tota-

jenom popsalí sovětskou realitu do roku 1956 a nic víc je nezajímalo. Navíc kromě Stalínova režimu existovaly a existují i jiné režimy, které jsou některými badateli chápány jako totalitární.³⁷⁹ Tvrzení, že totalitarismus je „*druhem ohroženým vyhlutnutím*“, které možná *zanedlouho nastane*“, jak se domnívají američtí politologové Michael Roskin a kolektiv (2001: 99), je jednak jako takové sporné, protože Fukuyamovy vize o „konci dějin“ se jaksí nenaplnují, především však vůbec nesouvisí s teorií totalitárního režimu. Evidentní ústup totalitárních režimů neznamená, že se nemohou vrátit. I kdyby všechny totalitární režimy v praxi zanikly, neznamená to, že přestávají existovat v oblasti teorie. Jak trefně glosuje Sartori (1993: 8), to bychom potom museli odmítat takové pojmy jako třeba „anarchismus nebo feudalismus“. Podobně uvažuje světoznámý polský znalec marxismu Leszek Kołakowski (1983: 122–136), který uvádí, že to, že se „dokonaly“ totalitární režim nikde beze zbytku neprosadil, neznamená, že bychom museli zpochybnit jeho platnost. Podobně se například neuplatnil „dokonalý“ kapitalismus, přesto tento termín bez zpochybování používáme.

Zkrátka nemůžeme považovat teorii totalitárních režimů za pouhý popis některých konkrétních historických či autentických skutečností,³⁸⁰ přestože je třeba kritikům Friedricha a Brzezinského přiznat, že oprávněně pranyřují schematicnost jejich „šesti bodů“, které však nejsou absolutním úhrnem teorie totalitárních režimů, což je však třeba těmto kritikům neustále připomínat.

5. JAK CHÁPÁT A DEFINOVAT AUTORITÁŘSKÝ REŽIM

Autoritarismus se nejčastěji definuje tak, že se vymezí vůči totalitárnímu režimu. Je to tedy kategorie stojící vedle něj, která je ovšem svébytná. V žádném případě se nejedná o „měkčí“ variantu totalitárního režimu, nýbrž je to samostatný typ režimu.³⁸¹ Rozdíl mezi autoritářským a totalitárním režimem nespočívá v míře útlaku, stupni

379 V současnosti je toho nejlepším příkladem Severní Korea. Nejde ale jen o komunismus. Kupříkladu německý politolog Wolfgang Merkel (1999: 50–52) vymezil kategorie moderních (ne historických) teokratických totalitárních režimů (falibanská éra v Afghánistánu).

380 Například František Svátek (1993) svoji kritiku totalitarismu do značné míry (nikoliv absolutně) staví do souvislosti s československými dějinami po roce 1948.

381 Necháváme tedy stranou jiná pojetí pojmu, z nichž asi nejznámější a nejužívanější

TABULKA 1: Srovnání totalitárního a autoritářského režimu.

CHARAKTERISTIKA	AUTORITÁŘSKÝ REŽIM		TOTALITÁRNÍ REŽIM	
	ano	ne	ano	ne
Autonomie společenských struktur a nepolitické sféry	ano	ne	ano	ne
Kontrola všech aspektů života společnosti	ne	ano	ano	ne
Absolutní kontrola ekonomické činnosti	ne	ano	ano	ne
Vůdčí úloha jediné masové strany	ne/omezená*	ano	ano	ne
Ovládnutí státních struktur představiteli vládnoucí strany	ne	ano	ano	ne
Legální či pololegální politická opozice	omezeně	ne	ne	ano
Existence vůdčí ideologie	ne	ano	ano	ne
Masový teror doléhající na celou společnost	ne	ano	ano	ne
Násilné vypořádávání se s politickými protivníky	ano	ano	ano	ne
Politická mobilizace obyvatele	ne/omezená*	ano	ano	ne
Snaha o expanzi	ne	ano	ano	ne
Vzor pro jiné země	ne/omezená*	ano	ano	ne

*Většinou pouze v krátkém období ustavení autoritářského režimu.

Zdroj: Bailik, Kubát (2004: 64).

brutality či obskurnosti vládců, ale zjednodušeně řečeno ve způsobu vykonávání politické moci, a to ve smyslu jejího rozsahu a dosahu (srov. tabulku 1).³⁸²

Samotné definování autoritářského režimu naráží na velké potíže. Příčinou je masivní výskyt autoritarismů, a to v nejruznějších variantách. Je tedy velmi obtížné stanovit nějakou definici, která by dokázala zasestřit všechny existující autoritářské režimy. Základem v podstatě veškerých soudobých definic autoritářského režimu je pojetí Juana Josého Linze (1970),³⁸³ který v 60. letech 20. století vypracoval jeho klasickou definici na příkladu frankistického Španělska. Linz svojí koncepcí vyvolal značný ohlas, pozitivní i negativní, nicméně jeho přístup dosáhl uznání, a to natolik, že dnes můžeme ve výzkumu autoritarismu hovořit o existenci dvou období – „době před Linzem“ a „době po Linzovi“ (Balk 2003: 268) – a „s jeho teorií se vyrovnávají všichni další významní badatelé věnující se nedemokratickým formám vlády“ (c.d.).

382 U nás na to v návaznosti na řadu dalších autorů upozorňuje Miroslav Novák (2007: 117), který v této souvislosti příznačně poznamenává, že „útlak by se za dokonalého totalitarismu mohl stát taktika neuvěřitelným“. Mnoho dikátorů, zejména ve třetím světě, bylo neuvěřitelně obskurních, excentrických a brutálních (většně osobního zabíjení lidí), přesto jejich režimy nebyly totalitární.

Podle Linze (2000: 159) je autoritarismus politickým režimem „s omezeným, neodpovědným pluralismem,³⁸⁴ který nemá vypracovanou vůdčí ideologii, ale zato výraznou mentalitu; vyznačuje se absencí intenzivní a extenzivní politické mobilizace (s výjimkou některých etap svého vývoje) a vůdce nebo malá skupina vůdců disponuje mocí, která formálně má nejasně vymezené, avšak snadno předvídatelné hranice“. Autoritarismus v jeho pojetí umožňuje existenci odlišných politických postojů, ty jsou ale spíše tolerované než uznávané. Mohou však existovat na politické moci více či méně nezávislé nepolitické subkultury, jako například církev, kulturní instituce, univerzity, ekonomické subjekty apod. Autoritářské režimy se vyznačují nulovou nebo nízkou úrovní ideologizace života státu a společnosti. Ideologie buď neexistuje, je nahrazena autoritářskou mentalitou,³⁸⁵ nebo je jen omezená a není vnucována občanům. S tím souvisí absence politické mobilizace obyvatelstva. Autoritářský režim nenutí své občany neustále demonstrovat svoji oddanost režimu a neusiluje o absolutní kontrolu společnosti včetně kulturního, vědeckého, ekonomického, soukromého aj. života lidí. Vládně jedna osoba (dikťátor) nebo skupina osob (např. junta) a ve státě dominují byrokratické, vojenské či policejní struktury, avšak neexistuje (nebo jen velmi omezeně) masová politická strana a nedochází ke splyvání strany a státních institucí (Linz 2000: 159–171). Ve stručnosti by se dalo shrnout, že autoritarismus se zabývá jen sám sebou, tj. politickou mocí. Politika je „rezervována“ pro vládcu a vše ostatní je relativně svobodné či lépe řečeno tolerované (Bankowicz, Tkaczyński 2002: 20).

³⁸⁴ Výraz pluralismus není vhodný, protože – jak přesvědčivě dokládá Sartori (2005: 13–37) – existuje zásadní rozdíl mezi pluralismem a pluralitou (ve smyslu mnohosti). Pluralismus „neznamená vyskytovat se v množném čísle“ (c.d.: 21), pluralismus je hodnotou předpokládající politickou soutěž v pravém slova smyslu. Tu však v autoritářských režimech nenajdeme. Nicméně Linzův pojem „omezený pluralismus“ v politické vědě silně zakorenil, a to právě v souvislosti s autoritářskými režimy.

³⁸⁵ Autoritářská mentalita zaslouhuje malé vysvětlení. Je to způsob myšlení a cítění, který je spíše emocionální než racionální. Pro mentalitu je charakteristický relativně malý obsah témat, na něž může ze své podstaty poskytnout odpověď. Tyto odpovědi jsou vágní a nepřesní, netvoří propracovaný celek, často se jedná o soubor hesel, která mohou být vzájemně protikladná. Mentalita je obecně charakterizována obecnými hodnotami jako vlastnictví, pravda, ekonomický rozvoj, sociální spravedlnost, řád a pořádek, které jsou nanejvýš srozumitelné pro většinu sociálních vrstev. Existuje několik druhů autoritářské mentality – úřednická, vojenská, církevní, jež se částečně liší, ale v zásadě vycházejí z téhož základu, jímž je řád, pořádek a poslušnost. Více viz Balík (2003: 271–273); Balík, Kubát

6. KRITIKA AUTORITARISMU A JEHO VZTAH K POLITICKÉ PRAXI

Koncepcí autoritářského režimu je podrobována kritice podobně jako teorie totalitárního režimu, byť tato kritika není v tomto případě tak ostrá. Můžeme se setkat s řadou rovin kritiky. Kvůli omezenému prostoru uvedu jen jednu, pravděpodobně nejdůležitější.³⁸⁶ Je to kritika, která se vztahuje k výše uvedené rozmanitosti politické praxe, která má být neslučitelná se „staticností“ teorie, jež nedovoluje zahrnout do příslušných analýz prostorovou a historickou proměnlivost konkrétních autoritářských režimů. Jinými slovy, podle této kritiky nelze vytvořit jeden model autoritářského režimu, který by byl aplikovatelný na velké množství konkrétně se vyskytujících autoritarismů, které se navíc proměňují v čase. Na to není úplně snadné odpovědět. Především je třeba říci, že relativně obecná definice autoritarismu pojmenovává jeho základy, které se bez ohledu na místo a čas nemění. Přesně to vystihuje český historik, zabývající se právě především frankistickým Španělskem, Jiří Chalupa (1997: 56–57), který si ale sám protřečl, když tvrdí, že „Linz jako sociolog, uvyklý studovat spíše statické společenské modely, nebyl schopen podrobit frankismus skutečné historické analýze, která by si podrobně všimla jednotlivých vývojevých etap režimu“ a o několik řádků dále dodává, „že se režim [Frankistický, pozn. M. K.] během čtyřiceti let své dlouhé existence dokázal poměrně flexibilně přizpůsobovat měnící se okolní realitě, aniž by to nějak podstatně ovlivnilo kterýkoliv z jeho fundamentů“.

Každý společenskovědní model (teorie) je do jisté míry zobeněním (či snad zjednodušením) reality, přesto mají očividně svou interpretací a také metodologickou hodnotu.³⁸⁷ Otázkou zůstává, aniž bychom se měli pouštět do nějakých složitých metodologických polemik, zda kritika tohoto typu není kritikou za každou cenu, vyplývající z jakési obecné anti-modelové tendence v myšlení některých sociálních vědců (často historiků). Ovšem zrovna v případě Juana Linze je taková kritika obzvláště nespravedlivá. Připomeňme, že J. Linz je autorem typologie autoritářských režimů, která je velmi rozsáhlá, opírá se o jeho důkladnou znalost evropských a mimoevropských moderních dějin a přes své jisté problémy, které si ukážeme v následující kapitole, je dosud patrně nepřekonaná (Dvořáková, Kunc 1994: 50). Tato typologie je dostatečným důkazem, že Linzova

³⁸⁶ Více k tomu viz Kubát (2006a: 144–145).

³⁸⁷ Mj. jsou nezbytnou součástí ve společenských vědách tolik rozšířené komparatis-

teorie netrpí přílišnou staticností a v praxi se vyskytující proměnlivost autoritářismu zahrnuje a vstihuje v maximální možné míře.

7. TYPOLOGIE AUTORITÁŘSKÝCH REŽIMŮ

Juan Linz (2000: 171–257) vymezil sedm základních typů autoritářských režimů. Jsou to: byrokraticko-vojenský režim, organický režim, mobilizační postdemokratický autoritářismus, mobilizační postindependentní autoritářismus, rasový a etnický autoritářismus, pretotalitární autoritářismus a posttotalitární autoritářismus.

V *byrokraticko-vojenském režimu* je moc v rukou úzké skupiny osob pocházejících z vysokých úřednických či vojenských kruhů. Příkladem mohou být některé jhoamerické státy ve druhé polovině 20. století. *Organický etatismus* představuje evropské korporativistické tradiční autoritářismy jako například Salazarovo Portugalsko či Francovo Španělsko. *Mobilizační postdemokratický autoritářismus* vzniká v důsledku pádu zkompromitované a neúčinné demokracie. Příkladem jsou některé evropské meziválečné autoritářismy. *Mobilizační postindependentní autoritářismus* je produktem národněosvobozeneckého boje, a to v poměrech nepřejících demokracii. Tento typ se týká například některých nedemokratických států ve třetím světě po pádu kolonialismu. *Rasový a etnický autoritářismus* předpokládá trvalou a právně ukotvenou politickou dominanci menšinové rasové či etnické skupiny nad skupinou většinou. Uvnitř privilegované skupiny jsou dodržovány základní demokratické principy. Příkladem je jhoafriká republika v období apartheidu. *Pretotalitární autoritářismus* zahrnuje režimy, které se chtěly stát totalitárními, ale jejich směřování k totalitárismu bylo z různých důvodů zbrzděno. Příkladem může být proces dobývání moci komunisty v některých zemích středovýchodní Evropy v letech 1944–1948. ³⁸⁸ *Posttotalitární autoritářismus* je zastoupen komunistickými státy, které absolvovaly proces destalinizace a komunistické režimy rezignovaly na své totalitární ambice.

Na Juana Linze navázala řada dalších autorů. Jako příklad můžeme uvést rozsáhlou typologii německého politologa Wolfganga Merkela (1999: 38–44), který vytvořil klasifikaci autoritářských režimů ³⁸⁹ zahrnující osm typů, z nichž některé plně odpovídají Linzově

klasifikaci, jen mají pozmeněné názvy (fasistické režimy, organicko-etatistické režimy, sultanistické režimy ³⁹⁰), jiné jsou ve vztahu k Linzově typologii modifikované: komunistické autoritářské režimy, fašistické autoritářské režimy, vojenské režimy, modernizační režimy, teokratické režimy a dynastické režimy.

8. POSTTOTALITÁRNÍ NEBO KVAZITOTALITÁRNÍ REŽIMY?

Takové rozsáhlé klasifikace se samozřejmě mohou stát terčem kritiky. Prohlájejí o nich různé diskuse. Týká se to jak samotného pojetí klasifikace, tak i přiřazování konkrétních příkladů k jednotlivým typům. Sami autoři pak své typologie různě modifikovali. Jako vhodný příklad takové situace lze uvést výše připomínanou původní Linzovu kategorii posttotalitárních autoritářských režimů.

Podle J. Linze (2000: 245–261; Linz, Stepan 1996: 42–51) se v posttotalitárním režimu obecně uplatňuje mnohem větší stupeň společenského „pluralismu“ než v režimech totalitárních. Na rozdíl od autoritářismu zde ale nenajdeme žádné příznaky omezeného „pluralismu“ politického, jedná/jediná strana plní roli vůdčí síly politického života. Vůdci režimu jsou stále předsedové původně revolučních stran či hnutí, bývají ale více byrokratičtí a „státně technokratičtí“ než charismatičtí. Vybroušená vedoucí ideologie plní funkci „posvátné knihy“, vládcové ji však stále víc považují za utopii, a ani společnost jí již nevěří. Společnost je sice režimem mobilizována, ale s daleko menší intenzitou než dříve. Účast na rituálech je sice nadále všeobecně povinná, ale už nemá entuziastický charakter.

³⁸⁸ Potova Kampučie, Severní Korea, Mao Ce-tungova Čína, Albánie), fašistické totalitární režimy (Třetí říše) a teokratické totalitární režimy (talibanský Afghánistán) (Merkel 1999: 50–52).

³⁹⁰ Sultanistický režim nebyl v Linzově klasifikaci uveden, protože se v jeho pojetí jedná o svébytný typ nedemokratického režimu. Podle Linze (2000: 151–155) to je režim, v němž „sultánova“ moc není ničím omezena, žádná skupina ani jedinec nejsou vyňati z jeho mocenského dosahu. Neexistuje vláda zákona, společenský život je málo institucionalizován, soukromá a veřejná oblast splyvá. Režim manipuluje se symboly, extrémně glorifikuje vůdce. Není vystavěn ani na ideologii, ani na mentalitě, kromě despotického personalismu. Občas užívá nízkou manipulativní mobilizační ceremoniálního typu bez stálých organizačních struktur. V případě vůdcovství se setkáváme s výsoce personalizovanými, silně dynastickými tendencemi. Jak Linz, tak Merkel jako příklad uvádějí Ceausescovo Rumunsko, což může být názor kontroverzní, podle mého názoru je však v obecné rovině akceptovatelný, zvláště chceme-li zdůraznit hluboce personalizovanou povahu státní moci v této zemi ztělesněnou „polyvalentním géníem“ či „titánem titánů“

³⁸⁸ U nás je v této souvislosti známý termín sovětizace, který používají historikové (srov. Teichman a kol. 1995).

³⁸⁹ Tato Merkelova typologie je součástí jeho širší klasifikace zahrnující také totalitární

Posttotalitarismus se podle Linze uplatňoval v různých variantách. Obecně lze říci, že jím pojmenovává režimy zemí Východní Evropy zhruba od poloviny 50. let až do jejich zhroutení na konci 80. let 20. století. S obdobím konce 40. a počátku 50. let se vypořádává tak, že pro ně razí termín kvazitotalitární režim [stejně jako Gordon Skilling (1970)], který chápe jako podtyp posttotalitárního režimu.³⁹¹ Toto období pro něj tedy není naplněným totalitárním režimem. Označení kvazitotalitární režim naznačuje, že má k totalitarismu blízko, ale nedosahuje na něj.

Základní vymezení kategorie posttotalitárního režimu včetně jeho aplikace je jistě v obecně rovině vhodné. Přesto lze mít proti němu některé námitky. Základní námitka míří proti zařazení posttotalitárního režimu do kategorie autoritářských režimů. Tu však Linz odvrátil sám, protože svrží původní postoj velmi správně přehodnotil, když ve své práci napsané spolu s Alfredelem Stepanem posttotalitární režim „povyšil“ na samostatnou kategorii nedemokratických režimů (Linz, Stepan 1996: 42–51).

Další výhradu lze mít proti vymezení kvazitotalitarismu jako podtypu posttotalitarismu, a to obzvláště v situaci, kdy je posttotalitarismus samostatným typem nedemokratického politického systému. Adverbium „kvaži“ znamená zdánlivost či přibližnost. Kvazitotalitární režim je tedy zdánlivým či přibližným totalitárním režimem a jako takový by měl být spíše typem totalitárního režimu, a ne režimu posttotalitárního, který lingvisticky znamená stav následující po totalitarismu („post“ znamená následnost).

Závažnější je však podle mého soudu terminologicko-obsahová problematičnost takové klasifikace. Linz tvrdí, že posttotalitarismus je aplikovatelný na státy východní Evropy od poloviny 50. let do pádu komunismu na konci 80. let 20. století. Vyjdeme-li však z pravděpodobného předpokladu, že východní Evropa nebyla až na výjimky v předchozím období totalitární, nýbrž byla kvazitotalitární, nedosáhla tedy mety naplněného totalitárního režimu, pak logicky nemůžeme následující období nazývat posttotalitarismem. Nemůže být něco „post-x“, když „x“ neexistovalo, a pokud ano, tak naneyvš v nějaké nedokonalé či značně neúplné podobě. Lze souhlasit s Linzovým záměrem definovat posttotalitarismus jako nedokonalý totalitarismus, jako něco, co se totalitárním režimu blíží, ale z nějakých

důvodů jej nedosahuje a lze souhlasit s jeho aplikací této koncepcce na komunistické státy východní Evropy. Otázkou nicméně zůstává, zda lze souhlasit s názvem této kategorie, zda není lepší hledat název jiný.³⁹² V tomto případě není nutné vymýšlet nějaké za každou cenu nové či sofstikované termíny, ale je asi lepší přidržet se známého pojmu kvazitotalitární režim³⁹³ s tím, že jej rozšíříme na celé období komunistického panství ve východní Evropě. Termín kvazitotalitární režim nejlépe vystihuje povahu těchto režimů, které chtějí být totalitární, ale z nějakých důvodů se jim to nedaří, a spokojí se tedy s jeho neúplnou variantou. Současně ale cítíme, že se jedná o značně jiný typ režimu než nekomunistické autoritarismy, a proto Linz se Stepanem naprosto správně vyřadili posttotalitarismus (v našem pojetí tedy kvazitotalitarismus) z katalogu autoritarismů. Je jistě lepší považovat tento typ za samostatnou kategorii nebo za variantu totalitárního režimu, nikoliv však za variantu autoritarismu. Je tedy vhodnéjší hovořit o kvazitotalitarismu, a ne o kvaziautoritarismu, protože komunistické státy východní Evropy za prvé prostě chtěly být totalitární a za druhé, jak již bylo naznačeno, jejich režimy měly většinou blíže k totalitárním režimům než k režimům autoritářským.³⁹⁴

Taková aplikace typu režimu na politickou praxi komunistické východní Evropy je ale jen obecná či orientační.³⁹⁵ Je totiž potřeba brát v úvahu rozdíly existující mezi jednotlivými zeměmi a také rozdíly existující „uvnitř“ zemí, projevující se v čase, jak to zřetelně ukazují některé případové studie věnované vývoji a proměnám politických režimů konkrétních zemí.^{396 397}

392 Jinak je tomu v případě pretotalitárního režimu, protože pretotalitární režimy vehementně usilovaly o to být totalitární a jejich snažení mohlo dopadnout z jejich pohledu „dobře“ (stanou se totalitárními režimy) nebo „špatně“ (nestanou se jimi), a proto je označení pretotalitární („pre“ = před) byt se třeba totalitárními nakonec nestaly, terminologicky vhodné. Zatímco posttotalitární režim nemůže být „post“ v případě, kdy totalitárním nikdy reálně nebyl, pretotalitární režim může být „pre“, protože neví, že se jím nakonec možná nestane, stát se jím ale chce a dělá proto vše, co je v jeho sílách.

393 Francouzský politolog Guy Hermet používal podobného výrazu „zmešlý totalitarismus“ (*totalitarisme mou*). Cit. podle (Novák 2008: 39). Jacques Rupnik (1988: 279) použil označení „takzvaný totalitarismus“.

394 Tento můj dřívější názor (Kubát 2006a: 147) potvrdili nedávno mj. Miroslav Novák (2007: 119), a to na příkladu Československa: „Zkrátka, pokud náš režim za vrcholné normalizace plně neodpovídal ani totalitarismu, ani autoritářství, je evidentní, že se více blížil totalitarismu.“

395 Podrobněji srov. (Kubát 2006a).

396 Takových politologických případových studií bohužel není mnoho. Z těch existujících srov. (Čabada 2005; Kubát 2006b: 113–117).

397 Hovořímeli o těchto pojmech v kontextu našeho společenskovo vědního prostředí,

391 Ostatní podtypy posttotalitarismu podle J. Linze (2000: 253–261) jsou: konzulativní posttotalitarismus (Polsko po březnu 1968), kvazipluralistický posttotalitarismus (Sovětský svaz 1954–1964), demokracizující se a pluralistický posttotalitarismus (Česko-